

Kőrösi Ferenc

Heltai Gáspár Biblia-idézési módszere életművében

Viszonylag kevés kutatás irányult ez idáig a régi magyarországi nyomtatványok szövegeiben található bibliai idézetek vizsgálatára. Heltai Gáspár munkáit, noha műveit meghatározta a bibliai textusokkal való szoros kapcsolat, e szempontból még nem elemezték. Pázmány Péter esetében beszélhetünk egyedül kiterjedt kutatásokról, amelyek egyszersmind rávilágítani látszanak, hogy Pázmány idézési módszere általa tudatosan meghatározott elvek mentén működött.¹ Ezzel szoros kapcsolatban arra vonatkozólag is történt utalás, hogy Pázmány a *Biblia* textusának idézése során elsősorban saját fordításában közölte azt, annak ellenére is, hogy Káldi fordításának az elején elismerően értekezett a munkáról.² E kutatások egyik ösztönző ereje Pázmány műveinek készülő és már elkészült kritikái kiadásai. Ugyanakkor a *Biblia* irodalmi használatának kora-újkorai szokásai kapcsán még igen sok ösvény felfedezetlen. 16. századi szerzőink sorából jelen tanulmány kereteiben Heltai Gáspár szövegeit kívánom megvizsgálni.

Heltai Gáspár nyomdájában 1551–1565 között több részletben jelent meg a *Biblia* magyar fordításának majdnem egésze. A Heltai által irányított munka részeként először Mózes könyvei,³ majd egymást követően Sirák, Jézus fia,⁴ a prófétai könyvek,⁵ a Salomonnak tulajdonított könyvek⁶ készültek el. Ezeket nyolcéves szünet, valamint a fordító csapat részleges megváltozása követte. A sorban az újabb részleges bibliafordítás a Zsoltároké volt,⁷ ezt követően jelent meg az Újszövetség fordítása.⁸ Heltai utolsó bibliafordítása 1565-ben hagyta el a sajtót,

¹ Vö. BAJÁKI Rita, *Pázmány, a deák nyelv és a citátumok = Stephanus noster; Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. Jankovics József et al., Bp., Reciti, 2015, 261–268. Továbbá: HORVÁTH Csaba Péter, *Adalékok Pázmány Péter bibliahasználatának kérdéséhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 126(2022), 6, 800–813. <https://doi.org/10.56232/itk.2022.6.05>

² „Pro communi in Hungaria Ecclesiae Catholicae bono et emolumento.” PÁZMÁNY Péter, *Fa-cultas illustrissimi ordinarii Hungariae = Szent Biblia...* szerk., ford. Káldi György, Bécs, Formika Máté, 1626, *cím lap után*. Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns Bibliafordításokról = Irodalomtörténeti Közlemények*, 104(2000), 5–6, 660–668.

³ RMNy 90.

⁴ RMNy 92.

⁵ RMNy 95.

⁶ RMNy 96.

⁷ RMNy 162.

⁸ RMNy 172 és 186.

ebben az Ószövetség történeti könyvei találhatóak meg.⁹ A több évtizedes fordítói munka eredményeként a *Bibliának* csupán néhány része nem került lefordításra. Ezek az Ószövetség könyveihez tartozó szövegek: A Krónikák, Ezsdrás, Nehémiás, Eszter, valamint Jób könyve.

Ez a kiterjedt szövegkorpusz biztosítja számunkra a Heltai Gáspár műveibe ágyazódó bibliai idézetek vizsgálatát. A fő kérdés, amit e tanulmány vizsgál, hogy Heltai Gáspár hogyan idézett a *Bibliából*. Különösen érdekessé teszi az ezirányú vizsgálatokat, hogy a fordítások több részletben, egymáshoz képest esetenként több éves eltéréssel jelentek meg. Az elemzések során mindezekből következően négy kérdésünk van: 1. Milyen kapcsolatban állnak Heltai művei az általa kiadott bibliafordítások textusával? 2. Felfedezhetőek-e eltérések az idézés módszerében az alapján, hogy adott elemzett mű esetén már megjelent, vagy még kiadásra váró részleges bibliafordítási ígehelyről van szó. 3. Egy ígehely többszöri idézése során, azonos szöveggel, vagy eltérő fordításban jelenik-e meg Heltai művében a szöveg. 4. Lehet-e következtetni a Heltai műveiben megjelenő idézetek, és az e művek kinyomtatását követően elkészült részleges bibliafordítások kapcsolata alapján arra, hogy mikor kezdődtek az egyes fordítások munkálatai.

A Heltai-nyomdában megjelenő bibliafordítások három szakaszra bontják fel a Heltai életművet. Az első szakasz 1551–1560 közé tehető. A Heltaiék által megjelentett szövegek közül az ószövetségek legnagyobb része 1551–1552 között készült el. Vagyis az ekkor megjelenő és 1560-ig megírt könyvek esetében Heltai már rendelkezett az ószövetségi könyvek nagyobb részének általa és munkatársai által közreadott fordításával. De az Ószövetség történeti könyveivel, valamint a Zsoltárok könyvével és az Újszövetséggel nem. A második szakasz 1560-tól tart 1565-ig. 1560-ban megjelent Heltai zsoltárfordítása, 1561-ben pedig Újszövetség fordítása. Az ekkor és ezt követően megjelenő nyomtatványok esetében tehát már csak az Ószövetség később közreadott történeti könyvei nem álltak Heltai rendelkezésére művei megírása során. A harmadik szakasz végül az utolsó részleges bibliafordítás megjelenésétől (1565) Heltai haláláig tart (1575). Ekkor, vagyis munkásságának utolsó évtizedében Heltai Gáspár rendelkezett már a *Biblia* majdnem teljes, általa és munkatársai által elkészített fordításával.

Az első időszakban hat magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg Heltai neve alatt. Luther kis katekizmusának első magyar nyelvű tolmácsolása;¹⁰ a *Részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*;¹¹ az említett katekizmus bővített,¹² valamint rövidített változata,¹³ egy vigasztaló könyv, ami a halál kérdésével foglalkozik,¹⁴ végül az egyházi gyakorlatokat ismertető *Agenda* második kiadása.¹⁵

⁹ RMNy 208.

¹⁰ RMNy 86.

¹¹ RMNy 98.

¹² RMNy 100.

¹³ RMNy 101.

¹⁴ RMNy 102.

¹⁵ RMNy 154.

A második időszakból nem maradt fenn magyar nyelvű munka Heltaitól. A harmadik időszakban viszont elemezhető a *Száz fabula*,¹⁶ a *Háló*,¹⁷ Heltai imádságoskönyve,¹⁸ valamint a *Ponciánus császár históriája*,¹⁹ a *Cancionale*, továbbá a *Chronica*,²⁰ és a már Heltai halála után megjelenő, névtelen, de Heltainak tulajdonítható *Markalf*.²¹

A Heltai-szövegtörzset két dolog mondható el általánosan. Egyrészt kijelenthető, hogy Heltai műveiben egyaránt találkozunk a *Bibliából* vett szó szerinti idézetekkel, továbbá utalásokkal és átdolgozásokkal is, valamint Heltai gyakorlatának részét képezte a *Biblia* konkordanciájának kizárólagos közlése is, a szöveg idézése nélkül. Másrészt viszont az is látszik, hogy a szó szerinti idézés főképp Heltai munkásságának első felében érvényesült. Az 1560-as évektől kezdődően Heltai nyomtatványjaiban gyakoribbá vált az utalás, tartalmi idézés, illetve a bibliai textus megváltoztatása révén annak beágyazása a szövegbe. Ezzel egyidejűleg az idézet lokalizálásának módja is megváltozott. Amíg munkássága első felében Heltai az idézeteket elválasztotta a bennfoglalt szövegtől, valamint az ige helyének pontos jelölése is megtörténik, addig például a *Száz fabula* esetében már az idézet beépül a szövegbe, és sokszor az sem derül ki a szövegtörzsetből, hogy bibliai idézetről van szó.

Ekképpen szól szent Pál is 2. Korint. 12. Mikor erőtlén vagyok, értsd, test szerént, akkor vagyok erős, értsd lélek szerént, mert az erősség erőtlenségnek általa léssen erősb. Ezokáért dicsöködöm az én erőtlenségembe, hogy én bennem lakják a Krisztus Jézusnak ereje.²²

(*Diálógus*)

E fabula inti azokat, kiket az Isten meglátogatott külemb-külemb féle képpen szép ajándékokkal, hogy az ő ajándékok miatt el ne higgyék magokat és meg ne utálják a szegény együgyűeket. Mert az Isten gyűlöli a kevélyeket, abból leszen az, hogy gyakorta elesnek és nagy szégyent vallnak. Az együgyűek kedig megmaradnak.²³

(*Száz fabula*)

¹⁶ RMNy 219.

¹⁷ RMNy 288.

¹⁸ RMNy 289.

¹⁹ RMNy 314.

²⁰ RMNy 351 és 360.

²¹ RMNy 389.

²² HELTAI Gáspár, *A részegségnek és tobzódásnak...*, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1552, B7.

²³ HELTAI Gáspár, *Száz fabula*, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1566, d4^v 93. Vö. I. Péter 5:5. „Mert az Isten a kevélyeknek ellenek áll, az alázatosoknak kedig jó kedvből ajándékot ad.” (Ez az igehely, és ennek parafrázisa fordul elő a *Száz fabulában* a legtöbbször.) *A Jesus Christusnac...* szerk. ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1562, Nn3^v–Nn4.

Az utóbbi példa esetében csupán abból sejthető, hogy Heltai Péter apostol levélét parafrázeálja, mert más mesékhez fűzött megjegyzései során, melyeknek gondolatmenete hasonló vagy majdnem azonos az idézett résszel, Péter első levélét hivatkozta le.²⁴

Emellett az is látható, hogy míg korai munkái esetében egészen biztosra vehető, hogy egy, legfeljebb másfél oldalanként találkozni lehet egy-egy idézettel, addig későbbi munkáiban már úgy tűnik, nem az a cél, hogy a témát érintő, legbeszédesebb idézetek elhangozzanak, és hogy a lehető legegzezaktabb módon történjen meg az idézés. Ehelyett a *Biblia* szövegéből kiolvasható tanítás lényegének a továbbadása tűnik hangsúlyosabbnak. Vagyis nem az állítás idézetekkel történő bizonyítása, hanem annak értelmezése, magyarázása, továbbgondolása válik fontosabbá. E jelenség kapcsán fontos kiemelni ugyanakkor, hogy Heltai életművének második felében több olyan munkával találkozunk, amelyek nem dogmatikai kérdéseket (*Catechismus minor*), vagy a liturgia folyását (*Agenda*) tárgyaló munkák, hanem az előbbiekre építő valláséleti művek. Heltai jelenleg vizsgált művei, az alapján, hogy céljuk dogmatikai, vagy erkölcsi nevelés, a következőképpen oszlanak meg. Az első időszakban öt dogmatikai és egy valláséleti mű található; a második időszaktól nem maradt ránk magyar nyelvű Heltai-mű. A harmadik időszakban végül már csak egy dogmatikai mű van, a fennmaradó hat munka közül négy valláséleti nevelést célzó történetek gyűjteménye (*Száz fabula, Háló, Ponciánus, Markalf*), kettő pedig történeti mű (*Cancionale, Chronica*). Heltai ezen 1560-at követően megjelenő munkái ugyanúgy a *Bibliában* keresték stabil bázisukat, központi témájuk a *Biblia* és az egyház által megfogalmazott erkölcsi rend volt. Emiatt feltételezhető, hogy az idézés módszere az 1560–1575 közötti időszakban elsősorban amiatt változott meg a korábbi évtizedhez képest, mert céljuk nem a dogmatikai elvek pontos meghatározása volt, hanem a tanítás, nevelés.

Az általunk feltett első kérdésre tehát, hogy milyen kapcsolatban állnak Heltai művei a *Biblia* szövegével, a következőképpen lehet válaszolni. Heltai életművének különösen az első felére igaz az, hogy szó szerinti idézeteket tartalmaznak a *Bibliából*, ez főképp annak tulajdonítható, hogy ezek a munkák dogmatikaiak, vagyis ugyanúgy, mint Pázmány esetében,²⁵ lényegi elem volt, hogy pontosan történjen meg a textusok idézése. Ezzel szemben az életmű második felében található munkák már eredendően parafrázeálják a *Biblia* szövegét. Ennek okát abban láthatjuk, hogy

²⁴ A *Száz fabulában* a következő mesékben fordul elő az idézet: „Az Isten gyűlöli a kevélyeket és ellenek áll, mint Szent Péter mondja.” 12. mese; „A kevélyeknek ellene áll (úgy mond Szent Péter). De az alázatosokat szereti és megajándékozta azokat.” 14. mese; „Ottan Szent Péter mondása szerint: Deus superbis resistit, az Isten arcul pöki és az áldomás helyébe megátkozta.” 25. mese; „A szegény alázatost és együgyűt kedveli, de a kevélt gyűlöli és ellene áll annak, mint Szent Péter mondja.” 43. mese; „Az Isten is igen gyűlöli a kevélyeket, mint Szent Péter mondja, és ellenek áll.” 60. mese; „Mert az Isten gyűlöli az istentelenekeket, kik okosságokban bízván elhiszik magokat, és mint a szentírás mondja, azoknak ellene áll.” 65. mese.

²⁵ „Alapvetően nem filológiai, hanem dogmatikai kérdés volt a betű szerinti vagy értelem szerinti fordítás [...] a *Biblia* szövege [...] argumentumként funkcionál.” HORVÁTH 2022, i. m. 806–807.

ezek esetében a cél nem a dogmatikai állítások alátámasztása volt, hanem a történet valláséleti alapjának a biztosítása.²⁶ Ezzel egyidejűleg feltehetőleg a szöveg fella-
zítása és olvashatóbbá tétele érdekében eltűnik a Heltai-szövegekből a korábbi
gyakorlattal szemben az eredeti latin idézet és a konkordancia is. Ezáltal a *Bibliából*
vett idézet maga is a szöveg, a történet részévé vált.

Az előzőkből adódik a második kérdés. Amikor Heltai a *Bibliából* idéz, azt
milyen fordítás felhasználásával teszi? A Heltai-művekben megjelenő bibliai
idézeteknek, e szempontból, két típusát tudjuk elkülöníteni egymástól. A citátumok
egy meghatározott részéről kijelenthető, hogy azokat ténylegesen idézi Heltai az
által megjelentetett fordításból. Az idézetek fennmaradó része azonban nem egy
magyar fordításból kimásolt idézet, hanem a latin változat helyben alkalmazott
fordítása. Ez a különbség rendszerszerűen az Ószövetség és Újszövetség könyvei
között látható a leginkább. Általános gyakorlathoz figyelhető meg Heltai egész
munkássága alatt, hogy az Ószövetség textusait megközelítőleg szó szerint idézi,
amint az a következő példából is látható:

<i>A bölts Salamon... (1552)</i>	<i>Vigasztaló könyvecske (1553)</i>
A bölcsesség künn panaszkodik és az utcákon kiállt. Fenn szól a gyülekezetekbe, a kapuknak ajtaiba etc., Térjete meg az én megfeddéseimre. Imé én előhozom tünétek az én lelketem, és megadom tünétek az én igiimet. ²⁷	A bölcsesség (értsd az Úr Istennek Igéjét) künn panaszkodik és az utcákon kiállt, fenn szól a gyülekezetekbe, a kapuknak ajtaiba etc., Térjete meg az én megfeddéseimre. Imé én előhozom tünétek az én lelketem, és megadom tünétek az én igiimet. ²⁸

Az Ószövetségből vett idézetek esetében az is elmondható, hogy sokkal hosz-
szabb szakaszokat citál Heltai, mint az újszövetségiéik esetében. Az előbbi, Sala-
montól vett szövegrészletet is egy teljes oldalon át idézi Heltai, de pár oldallal
előrébb, szintén egy oldalon át Salamon bölcsességeit idézi. Ezzel a gyakorlattal
szemben az Újszövetség esetében a Heltai műveiben olvasható fordítás csak azok-
ban az esetekben mutat lényegi egyezést az 1561-ben megjelent Újszövetség-
fordítással, amennyiben perikópáról, vagy más okból rögzült szófordulatról,
formuláról beszélünk. Amennyiben nem ilyen, a liturgikus gyakorlat révén rögzül-
hetett szövegről van szó, az egyezés csak a textus formuláiban érhető tetten, a
szöveg egésze azonban elemeiben eltér.²⁹

²⁶ Vagyis ebben az esetben, Horváthot idézve, a citátumok nem argumentumként, hanem exemp-
lumként szolgálnak. HORVÁTH 2022, i. m. 807. Ebből következik, hogy ezek a bibliai textusok jobban
bele vannak ágyazva a szövegbe, hiszen „Pázmány fő szempontja [amint Heltainak is – K. F.] az,
hogy a beszéd egészébe jól illeszkedjenek, zökkenőmentesen simuljanak az idézett szerzők szavai.”
BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép*, Bp., Akadémiai, 1979, 56.

²⁷ *A Bölts Salamon kiralnac könyvei... szerk., ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár,
1552, A7^v–A8.*

²⁸ HELTAI Gáspár, *Vigasztaló könyvecske...*, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1553, B8–B8^v.

²⁹ Az egyezéseket dőlt betűvel emeltem ki – K. F.

<i>Vigasztaló könyvecske (1553)</i>	<i>Újszövetség (1562)</i>
A Krisztus Jézus a <i>bűnért</i> egy áldozatot tévén, <i>örökké ül az Istennek jobbján. Mert egy áldozattal</i> azt tevén, hogy soha semmi fogyotkozás nem volna azokban, <i>akik megszenteltőnek.</i>	Ez kedig egy áldozattal áldozván a <i>bűnekért</i> , <i>örökké ül az Istennek jobbján [...] Mert egy áldozattal</i> tekéletessé tőtte mindörökké azokat, <i>kik megszenteltetnek.</i>

Amíg a nyomdában már megjelent Ószövetségből vett idézetek esetében csupán egy-egy betű, vagy szó eltérése figyelhető meg, addig az újszövetségi könyvekből vett idézetek több szegmensükben is eltéréseket mutatnak. A mondatok körülményesebbek, azaz nem olyan tömörek, mint amit az 1561/1562-es fordításban olvasni lehet. Ezek idézése során megfigyelhető a folyamatos újrafordítás is. Amíg az ószövetségi idézetek esetében a textus mindig azonos formában jelenik meg, addig az újszövetségi idézeteknél látszik, hogy Heltai nem lapozott vissza az idézet korábbi fordításához, hanem újrafordította azt. Így egy-egy művön belül is akár több variánsa is létrejött azonos ígehelyeknek. János evangéliumának 8. részéből például a következő módokon idézi ugyanazt a részletet a *Vigasztaló könyvecske*-ben:

<i>Vigasztaló könyvecske (1553)</i>		<i>Újszövetség (1562)</i>	
Ha valaki megtartandja [...] az én Igémet, ez soha öreken örökké halált nem lát. ³⁰	Bizony bizony mondom tünéktek, ha valaki én beszédemet tartandja, halált örökké nem lát. ³¹	Aki megtartandja az én Igémet, ez soha halált nem lát, mindörökké. ³²	Ha valaki megtartandja az én beszédemet, halált örökké nem lát. ³³

Ezzel a gyakorlattal szemben jól látszik, hogy amikor már általa kiadott bibliafordításból idéz, akkor adott művön belül is és más műveiben is azonosan idézi a szöveget, azaz másolja, s nem fordítja újra.

<i>A bölts Salamon... (1552)</i>	<i>Vigasztaló könyvecske (1553)</i>	<i>Agenda (1559)</i>
Mert az Isten örek életre teremtette az embert, [...] hogy Óhosszá hasonlatos lenne. De az ördegnek irigységéből jött a halál e világra. ³⁴	Az Isten örök életre teremtötte az embert [...] hogy óhosszá hasonlatos lenne. De az ördegnek irigységéből jött a halál e világra. ³⁵	Az Isten az örök életre teremtötte az embert, hogy óhosszá hasonlatos lenne. De az ördögnek irigységéből jött a halál e világra. ³⁶

³⁰ HELTAI, *Vigasztaló...* G.

³¹ HELTAI, *Vigasztaló...* H7v.

³² HELTAI, *Vigasztaló...* K2.

³³ HELTAI, *A Jesus...* b5.

³⁴ HELTAI, *A bölts...* N8°.

³⁵ HELTAI, *Vigasztaló...* C4^v.

³⁶ HELTAI Gáspár, *Agenda*, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1559, X2.

Ez a jelenség az Újszövetség szövegeinek esetében akkor figyelhető meg, amikor a citátum perikópa, vagy a liturgia szempontjából fontos, ezáltal rögzült szövegrész.

Szintén a könyv megírása során zajló fordításra utalnak olyan archaikus kifejezések használatai is, amelyek Heltai későbbi bibliafordításában már nem találhatók meg.

<i>Agenda</i> (1559)	<i>Újszövetség</i> (1562)
Imé, megvigasztál, erédj el, tovább ne vétközzél, hogy ennek utána gonoszban ne legyen dolgod. ³⁷	Imé, meggyógyultál, ennek utána ne vétközzél, hogy gonoszban ne legyen dolgod. ³⁸

E példa esetében a „megvigasztál” kifejezés utoljára Pesti Gábor fordításában olvasható, nála azonban a mondat további része egészen máshogy folytatódik, mint az *Agendában*. A Heltai Újszövetségében olvasható változat pedig inkább Sylvester fordítására hasonlít, azonban Sylvesternél az utolsó tagmondat Pesti fordításához van közelebb, mintsem Heltaiéhoz.

<i>Pesti Gábor</i> (1536)	<i>Sylvester János</i> (1541)
Ím, meg vigasztál, lássad, hogy ennek utána ne vétközzél. Hogy gonoszban ne törtínyék dolgod. ³⁹	Íme, meg gyógyultál, ennek utána ne vitékzél, hogy valami gonoszabb dolog teneked ne törtínjik. ⁴⁰

Mivel egyik korábbi fordítással sem feleltethetőek meg bizonyosan Heltai ehhez hasonló átvételei, ebből feltételezhető, hogy amikor Heltai még általa nem megjelentetett bibliafordításból idéz, akkor nem a korábbi fordításokat (Komjáti, Pesti, Sylvester) használja, veszi egészében át, hanem maga fordítja le a szöveget. Az ilyen aktuális fordítások egyik (felfedezhető) ismérve, hogy kifejezésrendszer a később megjelent teljes fordításhoz képest archaikusabb.

A harmadik kérdésre tehát az a válasz, hogy abban az esetben, ha a mű megírása idején Heltai rendelkezett saját és munkatársai által megjelentetett fordítással, úgy azt használta minden esetben. Akkor azonban, amikor még nem megjelent fordításból, az Újszövetségből, vagy a Zsoltárokból és az Ószövetség Történeti könyveiből idéz, akkor nem használja más szerzők kész munkáját, hanem saját maga fordítja le az adott igeszakaszt. Ebben az esetben viszont az idézet újbóli előfordulásánál újból lefordítja a részt, és nem keresi vissza az előző változatot, hogy azt lemásolja.

Az Ószövetség és az Újszövetség könyveinek ez az elválása valahol az 1560-as évek elején kezd minimalizálódni. Az *Agendában* található újszövetségi idéze-

³⁷ HELTAI, *Agenda* H2.

³⁸ HELTAI, *A Jesus...*, a.

³⁹ *Nouum Testamentum*, szerk., ford. Pesti Mizsér Gábor, Bécs, Metzger, 1536, 193.

⁴⁰ *Vy Testamentum*, szerk., ford. Sylvester János, Sárvár, Abadi, 1541, 132^v.

tek már sokkal határozottabb alakot öltenek: többszöri idézés esetén nincsenek akkora eltérések, mint korábban, valamint a pár évre rá megjelenő Újszövetség-fordítás szövegével is azonosnak tekinthetőek. Kiemelendő azonban, hogy nem minden bibliai könyv esetében figyelhető ez meg. A jelenség elsősorban az Evangéliumok, azon is belül főképp Máté és János szövegénél tapasztalható. A páli levelek közül pedig elsősorban a Rómaiaknak írta igaz. Az Újszövetség további részeiből vett idézetek a korábbi gyakorlathoz állnak közelebb. Ez alapján feltételezhető, hogy amikor Heltai az *Agenda* második kiadását készítette, annak szövegét – legalább a *Bibliából* vett idézeteket – teljes egészében átírta a készülő Újszövetség alapján. Az *Agenda* megjelenésekor pedig ez alapján már kész lehetett az Evangéliumok egy része, valamint a fontosabb páli levelek. Az 1565-öt követően írt nyomtatványok esetében az idézetek, tekintet nélkül arra, hogy ószövetségiek, vagy újszövetségiek, már megközelítőleg pontosan követik a Heltai-féle bibliafordításokat.

Továbbra is megfigyelhető mindazonáltal, hogy egy-egy szakaszt máshogy idéz, mint ahogy az általa kiadott bibliafordításában olvasható. Felmerülhet itt a Heltai által használt mintapéldány idézési módszerének utánzása. Ez azonban nem feltétlenül ad megnyugtató választ. Hiszen, míg a *Dialógus* (1553) alapját képező nyomtatványban hasonló idézési módszert találunk, viszont például az a Brant által kiadott Aesopus-gyűjtemény, amelyet Heltai használt, egyáltalán nem tartalmaz bibliai idézeteket Heltaival ellentétben. Előbbi gyakorlatát másolhatta Heltai, utóbbi esetben azonban eltért mintapéldányától. Azért sem biztosít számunkra kapaszkodót a mintapéldányok utánzása az idézés szempontjából, mert Heltai munkái inkább tekinthetőek átdolgozásnak, mint tényleges fordításnak. Márpedig nehezen elképzelhető, hogy a szöveget teljes egészében átdolgozza Heltai, de az eredeti munka idézési rendszerét feltétlen megtartja. Erre példa a *Száz fabula*, amit úgy szerkesztett át, hogy bibliai idézeteket, gnómákat, népi bölcsességeket épített a műbe, melyek nem alkották az eredeti nyomtatvány részét.

Az idézés módszerének hátterét és ennek változását ezzel szemben talán jobban befolyásolhatta, hogy dogmatikai, vagy vallásetikai tanítást tartalmazó könyvről van szó. Az idézési módszer megváltozása az 1550-es évekhez képest a következő évtizedben összefügghet azzal, hogy ekkortól túlnyomó részt már nem dogmatikai, hanem vallásetikai műveket adott ki. Ezeknél nem a pontos idézés volt a fontos, hanem a példamutatás. Nehezebb kérdést jelent, különösen a *Száz fabula* esetében, amikor az idézés felemás formában történt meg. A *Száz fabula* magyarázó szövegeiben előforduló 51, *Bibliából* vett idézet közül csupán négyet idéz Heltai pontosan, hármát valószínűleg nem átmásol fordításából, hanem újrafordítja, háromról nem tudjuk megmondani, hogy hova tartozna, mert a Heltai által le nem fordított Jób könyvéből valóak. A fennmaradó 32 esetben viszont egyértelműen parafrázisként vagy tartalmi összefoglalásában jelenik meg a *Száz fabula* szövegében a *Biblia* szövege. Végül kilenc esetben nem is magyarul közli a szöveghelyet, hanem latinul idézi, ezt sem feltétlenül szó szerint, ezt követően pedig

fordítás nélkül építi rá gondolatmenetét.⁴¹ Heltai korábbi műveiben is lehet találkozni tartalmi összefoglalásokkal. Magyarul megírt korábbi munkáiban egyszer sem fordult elő, hogy latinul idézett volna – ráadásul azt is pontatlanul – anélkül, hogy annak fordítását ne adta volna jól láthatóan, vagyis az elbeszéléstől elkülönülten közre.

Ugyanez a jelenség lényegében a *Száz fabulát* követően sem fordult már elő. Úgy tűnik tehát, hogy a jelenleg vizsgált művek közül a *Száz fabula* szövegének megformálása más elvek alapján készült, vagy esetleg nem jutott idő szövegének teljes kidolgozására. Ebben közrejátszhatott egyfelől, hogy míg a *Vigasztaló könyvecske* megjelenési évében (1553) – tudomásunk szerint – mindössze három munka hagyta el a sajtót, addig 1566-ban nyolc. Csupán a hitvitáktól hangos 1570-ben jelent meg ennél több nyomtatvány egy évben. A másik oldalról közrejátszhatott ebben az is, hogy az 1560-as évek második felében mind Erdélyben, mind Kolozsvárott vallási krízis vette kezdetét, melynek Heltai is szerves részét képezte. Ennek keretében a városi tanács többször is kérte Heltait, hogy ne távozzon hivatalából – 1557-ben már egyszer lemondott rövid időre –, valamint többször fel is szólították őt és lelkésztársait, hogy tartózkodjanak a szószekeken a túlságosan heves vitáktól. Heltai élettörténetének sem korábbi, sem ezen szakasza nem került még ténylegesen feldolgozásra. Így jelen pillanatban válasz nélkül, csupán következő kérdésként merül föl, hogy azzal egyidejűleg, hogy az 1560-as években Heltai életművében áthelyeződött a hangsúly a dogmatikai nyomtatványokról a valláséleti tanítást tartalmazó elbeszélésekre, a Heltai életében megfigyelhető események befolyással voltak-e az utóbb megjelenő nyomtatványok szövegének stílusára.

Kőrösi, Ferenc

Heltai Gáspár's method of quoting the Bible in his life's work

The main issue of the study is the method Heltai Gáspár used when quoted from the Bible in his works. The underlying viewpoint came from the study of the works of Péter Pázmány, as the researchers formulated, Pázmány developed a conscious method for quoting. To explore whether Heltai applied any conscious editing method in this regard, and if he did, what principles can be observed, the analysis of Heltai's works was at the center of the investigation.

During my research, I examined the biblical quotations found in Heltai's texts along four questions. I sought to answer how the quotations in his works related to Heltai's partial translations of the Bible. Furthermore, the study also focused on whether the same quotation appeared in the same or different form when it occurred multiple times. The comparative and text-analytical studies have shown that a clear distinction can be drawn in the method of citation between Heltai's early and late works. While in his early works, Heltai mostly quotes the text of the Bible in literal forms (especially the books of the Old Testament), in his later works we primarily encounter revisions

⁴¹ Vö. „Ezért mondja a próféta is: Non est Pax impiis. De aki jámbor és jól tevő: az megáldatik az Úrtól.” HELTAI, *Száz fabula*... H2.

and paratexts. There can be two reasons for this. The first is that while most of the Old Testament translation was available to Heltai at the time he wrote down his early works, the New Testament was not. The other reason can be seen in the fact that in the second half of his career, Heltai shifted from publishing doctrinal works to presenting stories providing moral examples. While in the case of the former, avoiding the teleological errors required accurate quotations, in the case of the latter forms, embedding the quotations in the text became more important.

Keywords: 16th century, quotation from Bible, Gaspar Heltai, Száz fabula, comparative study.